

Helgeandshuset – en välgörenhetsinrättning i det medeltida Stockholm

AV GÖRAN DAHLBÄCK

Helgeandshuset, eller *Domus sancti Spiritus*, är en nordeuropeisk företeelse, en välgörenhetsstiftelse av andlig karaktär. Det uppträder tidigt i de nordtyska städerna, blir vanligt i Danmark under 1200-talet och finns i Sverige från omkring 1300. Helgeandshusen var – trots att de överallt gick under samma benämning – inbördes oavhängiga och saknade i allmänhet anknytning till någon gemensam andlig orden. I vissa städer stod de under överinseende av stiftets domkyrka, i andra kontrollerades de direkt av stadens borgmästare och råd.¹

Det äldsta, kända svenska helgeandshuset kan dateras till 1290-talet, då Andreas And, domprost i Uppsala, för medel som skänkts av hans släkting, stormannen Johan Ängel, påbörjade uppförandet av vad han kallade *Domus Dei*, Herrens hus, efter hans död dock vanligen benämnt Helgeandshuset. Huset i Uppsala följdes snart av liknande stiftelser på andra orter, och vid medeltidens slut fanns helgeandshus i de flesta av rikets städer (Kalmar, Visby, Söderköping, Skänninge, Jönköping, Nyköping, Vadstena, Arboga, Stockholm, Uppsala och Åbo).

Helgeandshuset i Stockholm borde vara ungefär jämnårigt med *Domus Dei* i Uppsala, eftersom det omtalas redan år 1301 i ett testamente upprättat av Karl Gregersson, som var gift med Andreas Ands brorsdotter, men som också var nära besläktad med kungahuset; hans far Gregers var oäkta son till Birger Jarl.² I testamentet ihågakoms Helgeandshuset med 3 mark penningar tillsammans med bl a gråmunkeklostret och Klara kloster i Stockholm: *Ego Karolus Gregersson . . . testamentum meum facio, condo et ordino in hunc modum . . . lego . . . , fratribus Minoribus Stokholmie tres marchas den [ariorum], monasterio sancte Clare ibidem tres marchas den[ariorum], Domui sancti Spiritus ibidem tres marchas den[ariorum], . . .*³

Sjutton år senare avsatte de i Nyköpingshus fängslade hertigarna Erik och Valdemar 20 mark till samma helgeandshus. Valdemar hade troligen redan tidigare dessutom skänkt en tomt till huset, eftersom ärkebiskopen år 1320 utfärdade ett brev, där han fridlyste och helgade den tomt, som

hertigen skänkt 'till kyrkan för att fattiga skall hopsamlas där'; tomten sägs ligga 'på en ö kallad *Helghaanzholm*, öster om bron där'. Det är en av de få gånger under medeltiden som stiftelsens verksamhet och läge konkret omnämns och det är första gången som namnet Helgeandsholmen är säkert belagt.⁴

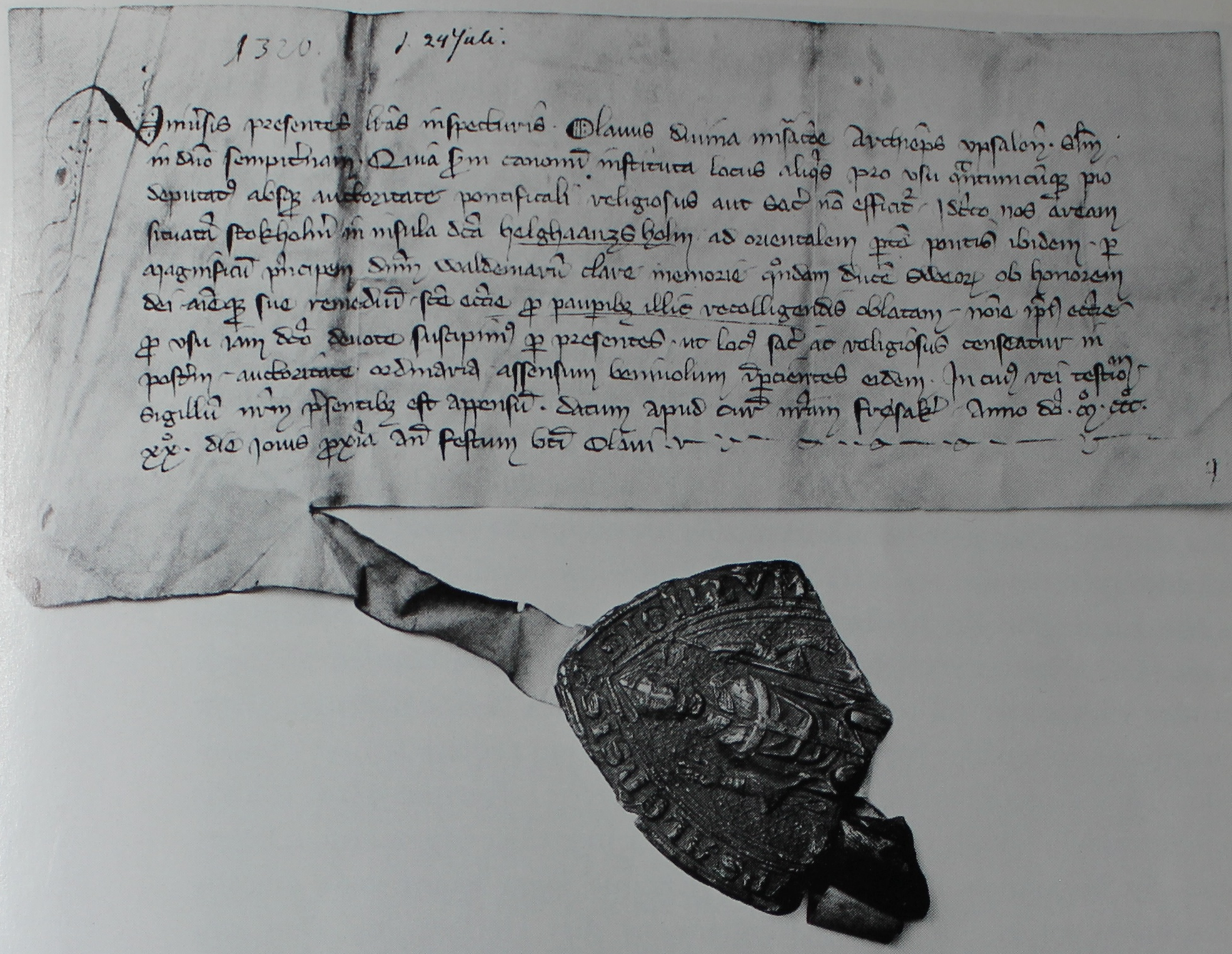
Vår kunskap om verksamheten i Stockholms helgeandshus är dålig, och när vi emellanåt möter huset i våra bevarade medeltidshandlingar, är det t ex därför att det fått mottaga en gåva eller därför att stadens råd beslutat att ta emot någon av stadens borgare som boende där. Detta beror på att vi inte har i behåll något material från Helgeandshusets dagliga verksamhet, det finns inga räkenskaper eller utspisningslängder, inga förteckningar över dem som bodde där och inte heller några rapporter till rådet om husets förvaltning.

Omedelbart efter reformationsriksdagen i Västerås i juni 1527 sammanslogs på kungens initiativ de befintliga välgörenhetsinrättningarna i Stockholm (Helgeandshuset, St Örjans hospital och Själagården) till *en* stiftelse, som 1531 flyttades till det upplösta franciskanerklostrets lokaler på Gråmunkeholmen (nuvarande Riddarholmen). I anslutning till detta utfärdade kungen år 1533 en "Ordning för Stockholms Helgeandshus och Hospital". Det finns anledning att tro, att den återgår på äldre ordningar för Helgeandshuset och Örjansgården, och den bör därför – även om den inte i detalj och ordagrant följer sina förlagor – kunna ge en bild av det liv som levdes inom Helgeandshusets väggar under medeltidens slut.⁵

Av inledningen framgår att ordningen utfärdats för att det skulle 'desto redligare tillgå i förnämte hospitaler, både med dem som hava givit sig där in i fritt bröd för deras penningar [dvs mot avgift erhåller kost och logi], så ock med de fattiga sjuka'. Stadens borgmästare och råd skulle ha ansvaret för hospitalet och utse två föreståndare för det, vilka skulle göra räkenskaper för uppbörd och utgift varje år vid Sta Valborgs tid (1 maj). Om verksamheten gick med förlust, skulle denna täckas genom kollekt i Stockholms kyrkor. Till ledning av den direkta verksamheten inom hospitalet skulle utses 'en god, trogen man . . ., som skall vara syssloman i hospitalet' och som 'där alltid, afton och morgon, tillstädes är'. Och eftersom det till stor del berodde på sysslomannen, om det gick redligt till, skulle man till syssloman välja en person, 'som de fattiga kär haver' och som 'vill leva och dö med dem i hospitalet, *om man en sådan bekomma kan*'. Tydligen hade man sina dubier om att någon så helt ville offra sig för hospitalet. Likaså skulle man, av samma skäl, till bagare, bryggare, kock och källarsven taga personer 'som besurne äro till att leva och dö i hospitalet'.

Till hospitalet skulle en klerk vara knuten, med skyldighet att fungera både som 'predikare' (gudstjänstförrättare) och 'kaplan' (själasörjare).

Han skulle predika i kyrkan alla helgdagar och han skulle 'lära och

Namnet Helgeandsholmen förekommer första gången i det ovan avbildade pergamentsbrevet från år 1320: *helghaanzsholm* (mitt på rad 4). Brevet har beseglats med ärkebiskop Olof Björnssons sigill. (RAp 1320 24/7 ; originalets format ca 20 × 9,5 cm ; foto Riksarkivet/Bengt Lundberg.)

förmana' de fattiga i sjukstugan åtminstone två gånger i veckan. Om någon av de sjuka låg på sitt yttersta skulle han besöka dem och trösta dem. Han skulle vidare tillse, att 'bordläxan redligen hållen varder den tid de fribröder och systrar äro till bords', dvs tillse att det lästes uppbyggliga skrifter under måltiderna. Som ersättning för sitt arbete fick han fri bostad, ved och kost för sig själv vid fribrödrabordet och för 'en smådräng på golvet', dvs troligen vid tjänstefolkets bord. Dessutom erhöll han 40 mark penningar i årslön.

'Av ålder hava hållits i Helgeandshuset ett fritt bord med redlig kost och spisning, för borgares och borgerskors skull och andra som sig ville därtill giva med deras penningar'. Detta fribord skulle vidmakthållas i hospitalet, och därför föreskrevs nu, att ingen kunde tas emot som fribroder eller -syster annat än gamla människor, som hade gott rykte och som inte längre förmådde 'hålla hus och hemman uppe'. Ungt och gift folk kunde tas emot endast om det hade en sådan sjukdom, att de var onyttiga för det allmänna bästa; och beslutet skulle i så fall fattas av stadens råd. Föreståndarna

skulle inte vara för hastiga att ta emot någon i hospitalet, och de skulle alltid höra borgmästare och råd, innan de tog emot något i fritt bröd. Den intagne skulle lämna hospitalet 'så mycket in med sig att det är hospitalet till nytta'. Om någon ville betala denna ingift (inträdesavgift) med 'hus och grund' skulle han först göra upp med sina arvingar och ge dem möjlighet att köpa egendomen och därefter låta skriva in uppgörelsen i stadens tänkebok, för att arvingarna inte efter hans död skulle kunna klandra hans ingift.

Fribrödernas och -systerns ägodelar skulle efter deras död tillfalla hospitalet, men de hade under sin livstid dispositionsrätten till dem. För att pengarna skulle 'oförskingrade bliva', förbjöds de att utan föreståndarnas eller klerkens tillåtelse förvara sina pengar annorstädes än 'i hospitalet när sina vänner'. Den som bröt häremot och ertappades, hade förbrutit sitt fribröd.

När någon intagits i fribrödet skulle hospitalsordningen föreläsas för honom eller henne, och han/hon skulle därefter räcka handen till varje broder eller syster till teckan på att han/hon ville leva i frid med dem. Ordningen innehåller härefter en rad förbud som reglerade livet i hospitalet: De intagna fick inte göra något testamente (eftersom deras kvarlåtenskap skulle tillfalla hospitalet) och de fick inte välja någon annan lägerstad (än hospitalets kyrkogård). De fick inte ligga någon natt utanför hospitalet, om de inte hade sysslomannens eller klerkens lov. Den som bedrivit 'uppenbar last' såsom äktenskapsbrott, tjuvnad eller annat för vilket han blivit straffad av överheten, hade förbrutit sin plats i hospitalet. Om någon bedrivit otuktigt leverne (annat än äktenskapsbrott) skulle han förlora sitt fribröd under en månad och, om det skedde oftare, kunde han förvisas från hospitalet.

Den som kivades eller trätte med andra skulle förvisas från bordet tre dagar för varje gång det skedde, men om det skedde ofta skulle han först avstängas på en månad och därefter – om de tidigare tillrättavisningarna inte hjälpte – tvingas lämna hospitalet. Om några började slagsmål och det därvid blev örfilar, hårslitning, blånad och blodvite, skulle de skyldiga avstängas för ett kvarts år, förutom att stadens domstol skulle utdöma gängse straff. Den som okvädat föreståndarna, sysslomannen eller klerken, miste maten under 8 dagar för varje gång förseelsen skedde.

Under måltiderna skulle tystnad råda, så att man kunde lyssna till bordläxan, och den som förde oljud förlorade maten under två måltider för varje gång. Före maten skulle välsignelsen och efter maten tacksägelsen läsas, båda på svenska, 'eftersom latin är dem icke förståeligt'. Ingen fick ta mat med sig från bordet, vid vite av förlust av två måltider. Om det skulle inträffa, att de intagna ansåg, att de inte blev så väl utspisade som tillbörligt var, då skulle de rapportera det till borgmästarna och inte föra ut

klagomålen öppet i staden. De borde dock inte vara för snara att klaga på spisningen, 'förty de måste understundom lida och umgälla eftersom tiden [dvs årstiden] tillsäger, stundom mer och stundom mindre'. Måltiderna åts på vardagarna klockan 10 och klockan 5 'om aftonen', och på söndagarna när 'utsjunget är i bykyrkan', dvs när högmässan i Storkyrkan var slut, och som vanligt klockan 5.

Slutligen medgav ordningen under avsnittet om fribröder och -systrar den som inte kunde 'fördraga sig med föreståndarna eller sysslomannen eller bröderna', rätt att lämna hospitalet och ta med sig sin egendom mot att han lämnade ersättning för kosten under den tid han varit i hospitalet.

Ordningen avslutas med ett avsnitt under rubriken 'Huru sjukstugan hållas skall'. I sjukstugan fick endast den intagas, som var så sjuk att han 'ingen råd haver till att hjälpa sig själv' och som inte kunde få hjälp av sina vänner. Han (eller hon) skulle ha blivit sjuk i staden, och om någon fördes in från landsbygden skulle han sändas tillbaka igen, eftersom 'var församling må föda sina sjuka'. Om den sjuka hade några ägodelar, skulle dessa medfölja till hospitalet.

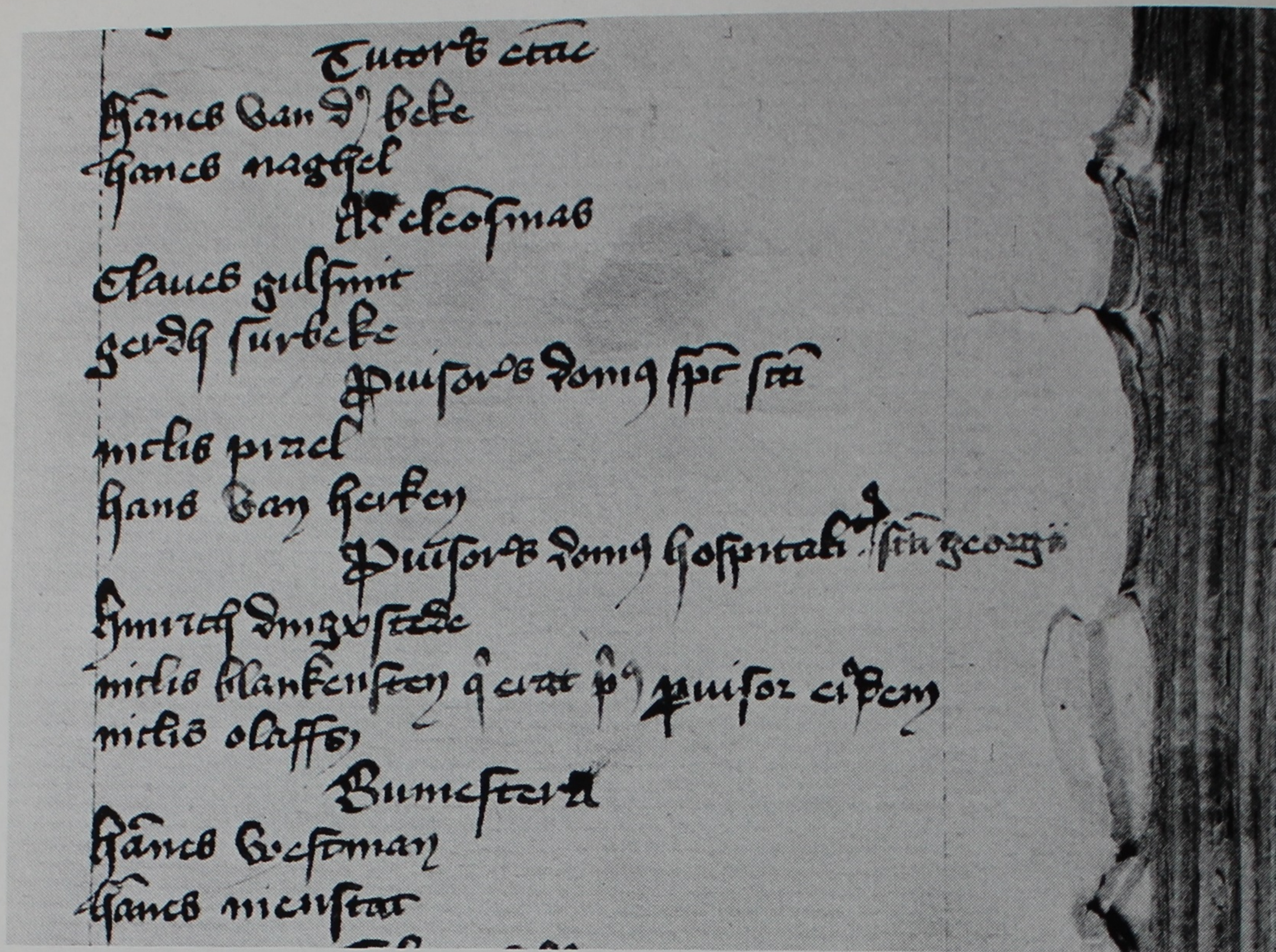
Varje dag skulle de fattiga (=de sjuka) få två mål mat, och deras måltider skulle komma före fribrödernas, för att de av bröderna och systrarna, som ville gå in i sjukstugan och betjäna de fattiga under deras måltid, skulle kunna göra det. Till maten skulle liksom i fribrödernas matsal läsas välsignelsen och tacksägelsen på svenska, men med det tillägget att efter tacksägelsen skulle 'alla var i sin stad' (dvs i sin säng) säga 'Lovat vare Gud som oss så väl spiset haver, och Gud vare med dem alla som därtill hjälpt hava'.

En gång om dagen skulle de fattiga bedja för frid och nåd för överheten, och i sjukstugan skulle det hänga en tavla med budorden, Fader vår, trosbekännelsen, välsignelsen och tacksägelsen på svenska, för att de fattiga skulle kunna lära sig budorden och bönerna utantill, genom att tavlans texter lästes upp för dem.

Om någon kivades eller trätte eller gjorde någon annan oreda i sjukstugan, skulle han, liksom motsvarande fribroder, straffas, men straffet var här lindrat till ett antal dagar på vatten och bröd. Att helt avstänga en sjuk från maten har man uppenbarligen inte önskat.

Matmodern skulle se till att de sjuka, som förmådde äta, 'måtte något få det som dem lyster'; hon skulle be sysslomannen därom och han fick inte neka henne detta. De som ville, skulle en gång i veckan få komma i badstugan. I sjukstugan skulle också finnas en läkare 'för deras skull som med läkande står till hjälpende', och när någon låg på sitt yttersta skulle de som klerken därtill utsett, vaka över honom.

De som var arbetsföra, slutligen, skulle göra något som kunde komma hospitalet till godo, t ex spinna notgarn eller binda nät. Däremot fick de

På första sidan i Stockholms ämbetsbok anges stadens ämbetsmän för år 1419, däribland föreståndarna för Helgeandshuset, Nils Pral och Hans van Herken. (Stockholms stadsarkiv, BoR 66, sid 3; naturlig storlek; foto Stockholms stadsmuseum/Göran Fredriksson.)

inte tigga på stadens gator, om de inte fått ett särskilt tiggartecken av hospitalets förmyndare och stadens rättarfogdar.

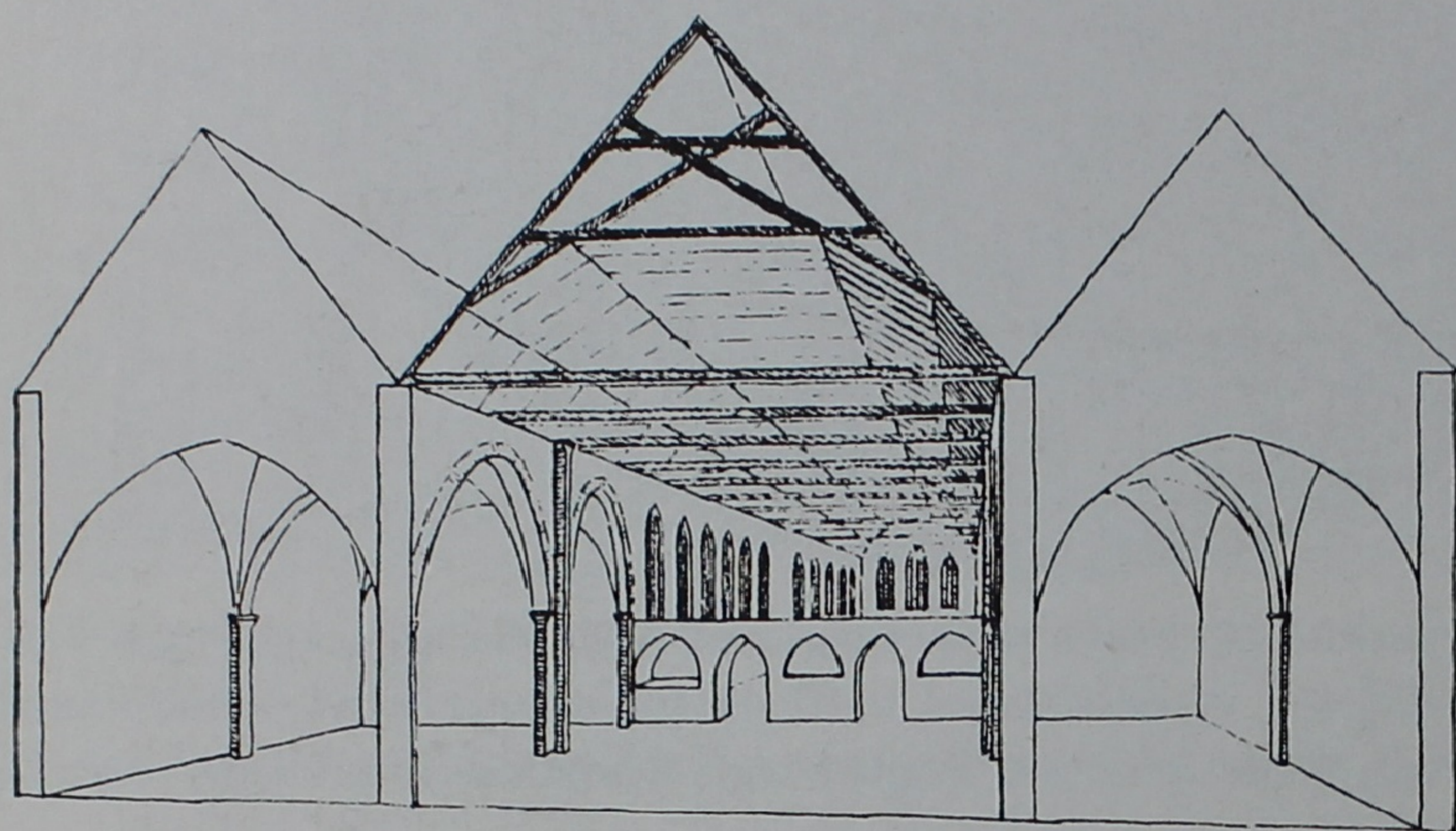
Några av punkterna i den ovan refererade ordningen är uppenbarligen nya, det gäller i första hand bestämmelser som den om att bordsbönerna skulle läsas på svenska och att de sjuka skulle lära sig dem, budorden, Fader vår och trosbekännelsen utantill. Men i övrigt är det troligt, att föreskrifterna går tillbaka på äldre regelsamlingar och hävdvunna bruk, eftersom många av dem verifieras av tillfälliga uppgifter i det äldre källmaterialet, framför allt i stadens tänkeböcker. På grundval av Ordningen och dessa stödjande uppgifter kan Helgeandshusets organisation och verksamhet sammanfattande beskrivas så här:

- Rådet hade överinseende över verksamheten och utsåg två föreståndare. De äldsta kända är svensken Nils Pral och tysken Hans van Herken, båda för år 1419, det första året i den bevarade ämbetsboken för Stockholms stad.⁶
- I Helgeandshuset fanns två grupper av intagna, dels välsituerade åldringar, dels fattiga och sjuka. De förra betalade vid sitt inträde en engångsavgift för fri kost och fritt logi, de senare bidrog med sina eventuella tillgångar men vårdades annars på Helgeandshusets bekostnad.

Eftersom Helgeandshuset var underställt Stockholms stads råd, hade det inget eget sigill. När något skulle bekräftas på dess vägnar, tryckte stadens råd därför sitt eget sigill, som är känt från äldst år 1326, under brevet. (Foto efter en avgjutning i Riksarkivet; naturlig storlek; foto RA.)

- Den som ”köpte sig in” i Helgeandshuset hade möjlighet att för egen bekostnad bygga sig en liten stuga på husets område. Detta framgår inte av Ordningen men finns belagt i stadens tänkeböcker från 1400-talets slut.⁷
- Det har i Helgeandshuset funnits minst tre olika nivåer på utspisningen: dels herrebordet/fribordet där de som betalade för sig åt, dels barnbordet enligt 1480-talets terminologi, ’på golvet’ enligt 1533 års Ordning, där hittebarnen och såväl Helgeandshusets som de intagnas tjänstefolk åt.
- De förmögnare intagna hade möjlighet att hålla sig med eget tjänstefolk under vistelsen i Helgeandshuset, men tillståndet var som regel begränsat till *en* tjänare.
- De intagna hade rätt disponera över sitt eget kapital men endast med ledningens vetskap, eftersom kvarlåtenskapen efter deras död skulle tillfalla stiftelsen.
- De friska bröderna och systrarna hade möjlighet – och säkerligen enligt de ursprungliga intentionerna för helgeandshusen också skyldighet – att hjälpa till att betjäna de sjuka.

Helgeandshuset i Lübeck hade i sitt äldsta skede troligen det utseende som visas ovan (västfasad och interiör). Interiören visar huset från väster med kapellet närmast och sjuksalen därbakom. (Efter W Teucherts i not 9 nedan anförda arbete, sid 27 och 29.)

Den fysiska miljö, där denna verksamhet bedrevs, är till största delen okänd – och de pågående undersökningarna på Helgeandsholmen tycks inte ge oss många nya bidrag till vår kunskap på denna punkt. Om den exakta platsen för Helgeandshuset vet vi inte mycket mer än att den har legat öster som Norrbro; det framgår dels av det ovannämnda ärkebiskopsbrevet från år 1320, dels av en notis i Stockholms stads jordebok från år 1490, där Johanniterordens tomt på Helgeandsholmen sägs ligga 'väst-an den Helge ands sjukstuga hart innan yttersta stadsporten'.⁸

Planen för anläggningen är också okänd, men det är möjligt att den haft likheter med de ännu till stora delar bevarade helgeandshusen i Lübeck, Köpenhamn och Vadstena. Stockholms helgeandshus har säkerligen inte varit lika ståtligt som det lybska⁹, men kanske vågar vi ändå tro, att det i likhet med detta och andra hus hade en huvudbyggnad i tegel med en kyrka eller ett kapell, som stod i direkt förbindelse med en sjuksal, bostadsutrymmen för de mot avgift intagna åldringarna och en konventsstuga för deras måltider. Sjuksalen var sammanbyggd med kapellet för att de sjuka från sina sängar i den öppna salen skulle kunna höra mässan, om de var

Helgeandshuset i Lübeck, västfasaden. Foto Museen für Kunst und Kulturgeschichte der Hansestadt Lübeck.

oförmögna att övervara den i kapellet. Runt huvudbyggnadens olika byggnadskroppar fanns säkerligen ett gytter av större och mindre trähus: fristående stugor för en del förmögna åldringar, som på egen bekostnad låtit uppföra dem, ekonomihus av olika slag såsom kök, visthusbodar, stall och fähus, samt vid strandkanten badhus och kvarn.

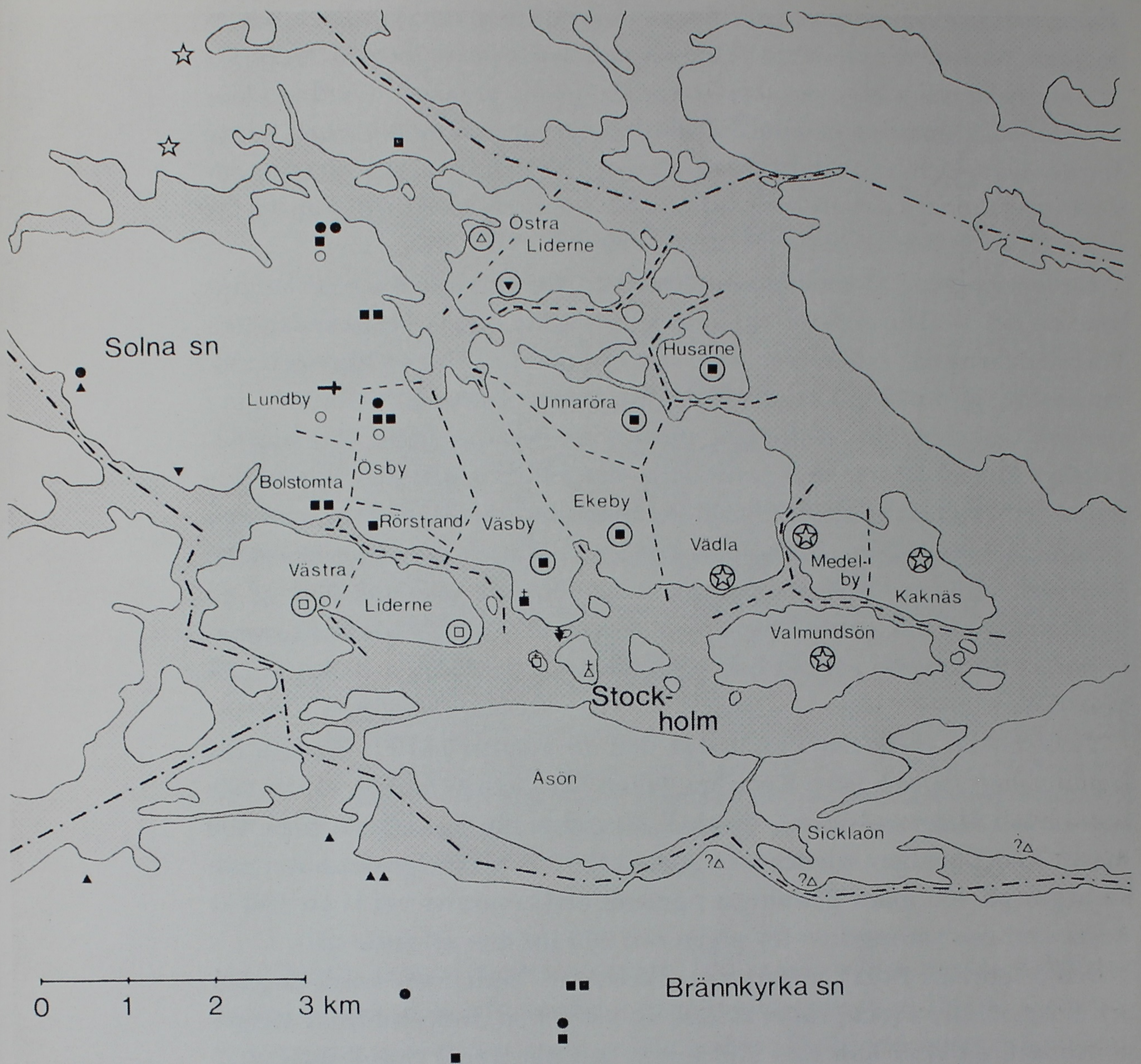
Det är inte heller känt hur många intagna som rymdes inom anläggningen, men att döma av vad vi vet om liknande stiftelser i andra städer kan det knappast ha varit fler än 20–25 sjuka och lika många friska.¹⁰

Helgeandshusets ekonomi har fungerat på samma sätt som andra, bättre kända andliga institutioners. Den ekonomiska grundvalen utgjordes av ingifterna för de åldringar, som ville köpa sig en plats i Helgeandshus, av kvarlåtenskapen efter avlidna intagna och av donationer i jord eller pengar från förmögna Stockholmsborgare, som ville stödja verksamheten men som inte själva gjorde anspråk på någon plats i Helgeandshuset. Ingifternas storlek var vid medeltidens slut normalt 300 mark penningar, vilket torde ha motsvarat köpeskillingen för ett eller två frälsehemman på landet eller ett ordinärt stenhus i staden. Ingifterna erlades vanligen i pengar,

och de liksom pengarna från donationer och testamenten placerades av Helgeandshusets ledning eller av donator själv ofta som inteckningar mot ränta i någon av stadens fastigheter. Vid medeltidens slut ägde Helgeandshuset ett betydande antal tomter, trädgårdar, stenhus och inteckningar i Stockholm och ett 30-tal landbohemman i socknarna runt staden. De flesta gårdarna låg nordväst om Stockholm, t ex ägde huset Lunda och Skesta byar i Spånga socken och tre hemman i Bälsta i Bromma socken, men det ägde också enstaka hemman söder om staden, t ex en gård i Berga i Grödinge socken.¹¹ Dessa hemman brukades av landbor, som var skyldiga att årligen erlägga ränta, s k avrad, till Helgeandshuset. Men huset hade också från 1480-talet en större egendom, en s k avelsgård, som det drev i egen regi. Den låg i nedre Östra Liderne, vilket ungefär motsvarar det nuvarande universitetsområdet i Frescati.¹²

Inkomsterna från Helgeandshusets förmögenhet i fast egendom var av huvudsakligen två slag: pengar och spannmål. Fastighetshyrorna och inteckningsräntorna bör ha givit betydande penningbelopp och därtill kom att bönderna skulle lämna en mindre del av sin avrad i pengar. Större delen av deras avrad utgick dock i spannmål – en vara som var ytterst väsentlig i det medeltida storhushållet, som behövde stora kvantiteter mjöl och malt till dåtidens tre baslivsmedel: bröd, gröt (eller välling) och öl. Spannmålen från bönderna, som huvudsakligen bestod av korn, bör ha kompletterats med ytterligare ett antal tunnor från avelsgården, tunnor som innehöll något korn men kanske framför allt de sädesslag, som bönderna inte levererade: råg till bröd, vete till fint bröd för herrebordet och för de sjuka samt havre till hästarna. Men ännu större roll har avelsgården säkerligen spelat som leverantör av färskvaror: mjölk, smör och ost, kött och fläsk, hö och halm, och slutligen olika slags trädgårdsprodukter. Den sistnämnda arten av förnödenheter bör man också ha fått från de trädgårdar och kålgårdar Helgeandshuset ägde på Klara klostrets mark på nedre Norrmalm (i trakten av nuvarande St Jakobs kyrka). Höns, gäss och ägg har man möjligen fått, vid sidan av penning- och spannmålsavraden, från landborna på Helgeandshusets hemman runt Stockholm, men det torde i så fall inte ha varit några större kvantiteter. Sådana förnödenheter och annat som man inte själv producerade i tillräckliga mängder eller inte alls framställde, blev man tvungen att inhandla på stadens torg och av stadens köpmän.

Stockholms helgeandshus bör liksom andra liknande institutioner ha haft en någorlunda fast spisordning, där samma rätter återkom med ringa variation från dag till dag, från vecka till vecka. Det enda vi kan utläsa ur 1533 års Ordning i denna fråga är, dels att det har förekommit minst tre kvalitetsnivåer på utspisningen (herrebordet, barnabordet och sjukstugan), dels att de sjuka vid behov kunde få något bättre mat. Kvalitetsskill-

Vid reformationen ägdes en stor del av jorden kring Stockholm av olika andliga institutioner. På kartan ovan syns av Helgeandshusets egendomar avelsgården i Östra Liderne och en egendom i Huvudsta i Solna socken. — Teckenförklaring: - · - sockengräns, delvis hypotetisk, - - - bygräns, hypotetisk, ● skattehemman, ▲ frälsehemman, ○ sockenkyrkohegman, ■ Klara klostrets hemman, □ Gråbrödraklostrets hemman, △ Svartbrödraklostrets hemman, ▼ Helgeandshusets hemman, ☆ kronojord. De med cirklar markerade tecknen anger jord i avelsgårdsdrift, de med kors markerade tecknen anger platsen för Helgeandshuset och respektive kloster. (Efter G Dahlbäcks i not 12 nedan anförda artikel, sid 64.)

naden mellan herrebordet (fribrodernas och -systrarnas) och barnbordet (tjänstefolkets och hittebarnens) torde liksom på 1500-talets kungliga gårdar ha tagit sig uttryck i bl a att det vid det sistnämnda serverades ett svagare och sämre öl och ett grövre och hårdare bröd. Från vissa tyska välgörenhetsinrättningar finns spisordningar och räkenskaper bevarade i

sådan omfattning, att vi kan bilda oss en uppfattning om vad som bjöds de intagna. Så kan vi t ex se att åldringar och sjuka på St Jörgens hospital i Hamburg under 1500-talet serverades en "grone gericht", dvs färskt kött eller färska grönsaker, en eller två gånger i veckan, om möjligt ännu oftare för de sjuka. Och helgeandshuset i Wismar förbrukade under ett år under 1400-talets senare del 15 oxar och därtill 1 tunna oxkött, 18 svin, 12 får och 9 läster spannmål (ungefär 30 ton säd).¹³

Genom notiser i Stockholms tänkeböcker känner vi namnen på åtminstone en del av dem som på sin ålders höst sökte sig till Helgeandshuset. Föreståndarna där skulle, som ovan sagts, alltid höra borgmästare och råd, innan de tog in någon i husets fria bröd. Rådets beslut har ofta förts in i stadens tänkebok, förmodligen därför att beslutet hade ekonomiskt-rättsliga konsekvenser: dels fastställdes där vilken avgift den inträdande skulle betala, dels reglerades hur det i framtiden skulle förfaras med den intagnes kvarlåtenskap. Säkerligen känner vi inte på det sättet alla dem, som varit intagna i Helgeandshuset, men följande exempel kan ge en uppfattning om vilka samhällsgrupper de människor tillhörde, som ansökte om att bli intagna i huset och vilka bestämmelser rådets beslut kunde innehålla.

Tänkeboken meddelar t ex under den 23 augusti 1479¹⁴: 'Eodem die [samma dag] sades hustru Katarina, Jakob Skräddeles hustru, så, att ville hon bliva i Helgeandshuset, då skall hon giva för sig och sin piga 400 mark'. Rådet medgav således att Katarina fick tas in i Helgeandshuset mot en avgift på 400 mark penningar; genom andra notiser vet vi att 100 av dessa vanligen var ingiften för pigan och 300 för den sökande själv.

Den 3 februari 1483¹⁵ infördes i tänkeboken: 'Eodem die vordo fogden och borgmästarna [och] rådet så ens, att vill Johan Svensson [in] i Helgeandshuset, då skall han giva 200 mark, och det tredje [hundredet] fördrogs honom, därför att han haver lagt sig troligen vinn om stadens bästa', och två år senare, den 21 april 1486¹⁶ 'då vordo borgmästarna och rådet så ens, att Johan Svensson skall för sin välvillighet som han haver bevist Stockholms stad, bliva njutandes fri bordgång till herrebordet i Helgeandshuset och, så länge som hans livstid tillsäger, sin stuga fri för 100 mark reda penningar; också må han, och skall, hava en smådräng med fri kost, som reder hans säng – ingen kvinna eller dräng mer där hålla skolandes – och hans lösöre skola bliva vid Helgeandsgården undantaget hans gångkläder och silver, som han skall göra sin själarykt med; och med så förord, att han [skall] giva Helgeandsgården fyllest för kosten för detta året vid herrebordet, så länge han sitter för skottet'. Johan Svensson, som varit rådman i Stockholm sedan 1467, beviljades således 1483 av rådet rätt att inträda i Helgeandshuset, och det medgav honom därvid nedsättning i den ordinarie ingiften (300 mark) för de tjänster han gjort staden. Avgif-

Staffan Kaute

Eodem die vordo borgmästarna
 och rådet sijn ens och Staffan
 Kaute borgare i Åbo och hans hustru
 Margareta skulle efter sin önskan
 komma in i Helgeandshuset med
 en piga, så med skäl [dvs på följande villkor],
 att [han] skall giva 400 mark in med sig,
 reda penningar, och allt lösöre, som
 han förer in [i] Helgeandshuset med sig
 det skall [bliva] vid gården efter

Stockholms tänkeboksnotis den 13 juli 1485 om att rådet givit Staffan Kaute från Åbo och hans hustru tillåtelse att inträda i Helgeandshuset. (Stockholms stadsarkiv, BoR 3, sid 109; naturlig storlek; foto Stockholms stadsmuseum/Göran Fredriksson.)

ten sänktes senare med ytterligare 100 mark, vilket möjligen hängde samman med att han fortsatte att tjäna staden genom att förestå skattetaxeringen och uppbörden, trots att han bodde i Helgeandshuset och att han, så länge han gjorde det, skulle ersätta huset för den mat han fick vid herrebordet. Av 1486 års notis framgår dessutom, att han hade en egen stuga, att han hade en dräng och att han kommit överens med Helgeandshuset om att han av sitt lösöre, som normalt i sin helhet borde ha tillfallit huset, skulle få behålla kläder och silver, för att han därmed skulle bekosta sin själamässa, kanske i form av en årligen återkommande mässa i Storkyrkan.

Ett tredje exempel från den 13 juli 1485¹⁷ visar, att inte bara Stockholmsborgare kunde förvärva sig en plats i Stockholms helgeandshus: 'Eodem die vordo borgmästarna och rådet så ens, att Staffan Kaute, borgare i Åbo, och hans hustru Margareta skulle efter sin önskan komma in i Helgeandshuset med en piga, så med skäl [dvs på följande villkor], att [han] skall giva 400 mark in med sig, reda penningar, och allt lösöre, som han förer in [i] Helgeandshuset med sig det skall [bliva] vid gården efter

deras död utom reda penningar'. Även här förefaller avgiften ha varit 300 mark (för borgarparet) + 100 mark, och kvarlåtenskapen skulle tillfalla Helgeandshuset; dock tycks paret ha förbehållit sig rätten att anslå de reda pengar, som de eventuellt kunde ha vid sin död, till något annat ändamål.

Det borde av det föregående ha framgått, att det vi *säkert* vet om Helgeandshuset i Stockholm inte är mycket, men vi kan ändå tycka oss se något av livet, som det verkligen var på Helgeandsholmen: där har man samsats och trätit, där har föreståndare och "kommandoror" fört sitt hårda rege-
mente över såväl rika åldringar som fattiga sjuka och där har de intagna framlevt sina dagar i sina små stugor eller sina sjuksängar med enahanda kost i väntan på att så småningom få sin lägerstad på Helgeandshusets kyrkogård.

Noter

- ¹ Artikeln är en utskrift av ett fördrag hållet vid Samfundet S:t Eriks årsmöte år 1979. Avsikten med föredraget var att ge en skissartad bild av livet i Stockholms helgeandshus vid medeltidens slut, inte att i detalj beskriva husets historia. Om *helgeandshus i allmänhet* se artikeln *Helligåndshus* (E Skov, S Ljung och J Gallén) i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, band VI (1961) spalt 407 ff, om *Stockholms helgeandshus* L M Bååth, Helgeandsholmen och Norrström I (Uppsala 1916), särskilt s 72–80, och H Schück, Stockholm vid 1400-talets slut (2:a uppl, Sthlm 1951), s 331–335, jfr även s 317 ff om St Örjans hospital, samt om *Uppsala helgeandshus* S Ljung, Uppsala stads historia II (Uppsala 1954) s 190–201.
- ² Äldre svenska frälseläkter I: 1–2 (Sthlm 1957–65) s 7 f, 42.
- ³ Diplomatarium Suecanum II (Sthlm 1834–37) nr 1339; översättning: 'Jag Karl Gregerson... gör, upprättar och förordnar mitt testamente på följande sätt... jag skänker... åt minoriterbröderna [dvs franciskanerna] i Stockholm 3 mark penningar, åt Sta Klarakloster därstädes 3 mark penningar och åt Helgeandshuset därstädes 3 mark penningar.'
- ⁴ Diplomatarium Suecanum III (Sthlm 1842–50) nr 2247.
- ⁵ Handlingarna är avtryckta i Gustaf I:s registratur (Sthlm 1861–1916) 7 s 252 f och 8 s 289–299, samt i A Klockhoff, Danviks hospital 2 (Uppsala 1935), s 24 f, 27 och 28–35.
- ⁶ Stockholms stads ämbetsbok 1419–1544 (Stockholms äldre stadsböcker IV:1, Sthlm 1927) s 3.
- ⁷ Se t ex H Schück, Stockholm vid 1400-talets slut, s 334.
- ⁸ Stockholms stads jordebok 1474–1498 (Stockholms stads äldre stadsböcker 1:2, Sthlm 1914) s 178; motsvarande notis finns i Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492 (Stockholms äldre stadsböcker II:2, Sthlm 1921–44) s 500: 'den grund och byggning som deras konvent och kloster tillhörde på Helgeandsholmen västan för Helgeandshuset vid stadsporten.'
- ⁹ Se t ex W Teuchert, Überlegungen zu Baugeschichte und Gestalt des Heilig-Geist-Hospitals in Lübeck (i Nordelbingen, Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte, Bd 40, Heide in Holstein 1971).
- ¹⁰ Jfr t ex Uppsala helgeandshus där det, enligt ett uttalande av ärkebiskop Jakob Ulfsson år 1477, brukade finnas omkring 24 sjuka (S Ljung, Uppsala stads historia II, s 199).
- ¹¹ Det medeltida Sverige: Sollentuna härad (B Gehlin) (otryckt manuskript, 1965) och A Klockhoff, Danviks hospital 2, s 61 f och 78.
- ¹² G Dahlbäck, Stad och land – en studie av förhållandet mellan medeltidsstäderna Uppsala och Stockholm och deras närmaste omland (Scandia 1978), s 72.
- ¹³ W Berger, Das St.-Georgs-Hospital zu Hamburg (Hamburg 1972); K Fritze, Bürger und Bauern zur Hansezeit (Weimar 1976) s 81.
- ¹⁴ Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483 (Stockholms äldre stadsböcker II:1, Sthlm 1917), s 205.
- ¹⁵ Ibidem s 404.
- ¹⁶ Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492, s 138.
- ¹⁷ Ibidem s 99.